

تحلیل کیفی مبانی تحکیم خانواده از دیدگاه مفسره شیعی؛ بانو امین

نفیسه فقیهی مقدس^۱

فهیمة مؤمنی راد^۲

چکیده

خانواده در بین تمامی جوامع بشری به عنوان بنیانی ترین نهاد اجتماعی، زیربنای جوامع و فرهنگ و تمدن بشری است. با وجود پیشرفت کنونی جوامع بشری، خانواده در تمدن نوین جهانی هر روز بیش از گذشته با بحران و آسیب رو به رو می شود و فروپاشی خانواده به معضل فعلی و آسیب رو به تزاید اجتماعی تبدیل شده است. پیامدهایی که فروپاشی خانواده برای افراد و جامعه دارد، صاحب نظران و اندیشمندان را بر آن داشته تا پیرامون راهکارهای تحکیم خانواده به پژوهش بپردازند. یکی از این صاحب نظران، بانو سیده نصرت بیگم امین، معروف به بانوی ایرانی است. این علویه عارف به نفحات رحمانی، عمر پربرکتش را صرف تعلیم و تعلم معارف اسلامی نمود و به ویژه تلاش شایانی در ارائه وظایف اسلامی بانوان و مبانی نظری و عملی تحکیم خانواده از منظر اسلام مصروف کرد. پژوهش حاضر درصدد است با روش کیفی تحلیل محتوا و رویکرد استقرائی، مبانی مؤثر در تحکیم خانواده را در آرای مفسره شیعی معاصر، بانو مجتهده امین با مطالعه موردی تفسیر مخزن العرفان و روش خوشبختی در قرآن، جمع آوری و تحلیل نماید. در نهایت هشت زیر مقوله نقش و جایگاه زن، محوریت عواطف و مهرورزی در خانواده، برابری زن و مرد در شئون انسانی، اختلافات حقوقی با توجه به تفاوت های روحی و جسمی، انتخاب صحیح همسر، رعایت حقوق متقابل، رعایت مسائل اخلاقی، حل اختلافات به دست آمد که ذیل دو مقوله مبانی نظری و عملی دسته بندی گردید.

واژه های کلیدی: خانواده، مبانی تحکیم خانواده، فروپاشی خانواده، بانو مجتهده امین

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه معارف اهل البيت (علیهم السلام) دانشگاه اصفهان؛ دکتری تفسیر تطبیقی جامعة المصطفی العالمیة @N.faghihi

ahl.ui.ac.ir

۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد مطالعات زنان دانشگاه اصفهان f@momenirad@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۹۷/۴/۲۶ تاریخ تأیید: ۹۷/۸/۳

مقدمه

خانواده، یکی از محوری‌ترین موضوعات مطرح در آموزه‌های دینی است و بخش قابل توجهی از تعالیم ارزشمند اسلام به خانواده، به عنوان کانون محبت، تعالی و رشد افراد و جامعه معطوف است. این امر از یک سو به بنیانی و محوری بودن نهاد خانواده در پرورش فضایل اخلاقی افراد و نقش تعیین‌کننده این نهاد در انتقال عقاید و تربیت و رشد افراد مربوط است و از سوی دیگر، به اهمیت نقش خانواده در پیشبرد تمدن عظیم اسلامی بستگی دارد. بر این اساس، در رویکرد ایجابی هر آنچه خانواده در مسیر رشد و تعالی خود به آن نیاز دارد، در نظر گرفته شده و اصول و راهبردهای مرتبط با آن ارائه شده است؛ تا آنجا که حتی به هنگام بیان احکام طلاق و جدایی زوجین، رهنمودهای کلام الهی در اصلاح بین زوجین و بازیابی خانواده مشهود است. همچنین در رویکرد سلبی نیز با هر آنچه که موجب تزلزل این نهاد مقدس شود، مبارزه می‌کند. از نظر اسلام، خانواده‌هایی که بر مبنای اسلامی و در مسیر اهداف متعالی انسانی تشکیل نشده باشند، نمی‌توانند به اهداف متعالیه آن برسند. کارویژه افراد، شناسایی عوامل تعیین‌کننده‌ای است که سبب تحکیم این نهاد مقدس و عدم تزلزل آن، علی‌الخصوص جلوگیری از «طلاق» است. یکی از راه‌های شناسایی این اصول، مراجعه به آیات و روایات است و برای فهم بهتر متون قرآن لازم است به مفسران و کتب ایشان مراجعه و ادبیات تعلیمی آنان در جهت فهم مراد الهی بررسی شود. در بین مفسران، مفسره شیعی معاصر بانو نصرت بیگم امین، جایگاه ویژه‌ای دارد و آنچه که این بانو را نسبت به زنان فرهیخته دوران خود و پیش از آن متمایز می‌کند، افزون بر کمالات علمی، فروغ معنوی و خلل‌ناپذیر ایشان، به ویژه از حیث اخلاقی، تربیتی و معنوی است. این بانوی قرآن‌پژوه، با وجود باورهای نادرست پیشینیان درباره زنان که حتی قلم به دست گرفتن را برای زنان عار می‌دانستند، مرز خرافه‌ها را شکسته و اهتمام خود را بر کسب و ترویج علوم و معارف اسلامی مصروف داشت؛ به گونه‌ای که سید حسن امین، محقق کتاب *أعیان الشیعه* وجود بانو را از امتیازات شهر اصفهان دانسته است (امین، ۱۴۰۳، ص ۹۰). بانو نصرت بیگم فرزند محمد علی امین‌التجار، از نوادگان علامه وارسته سید معصوم حسینی خاتون‌آبادی بود که در سال ۱۲۷۴ شمسی در اصفهان در خانواده‌ای تاج‌پیشه به دنیا آمد. از دوران کودکی و نوجوانی وی اطلاعی در دست نیست. نکته برجسته زندگی بانو، اهمیت دادن به علم و دانش و محوریت آن در زندگی شخصی است. اولین کتاب وی به نام *ربعین هاشمیه* به زبان عربی است که در آن چهل حدیث را در زمینه‌های مختلف کلامی، فلسفی، فقهی، اصولی و اخلاقی

بسیار عمیق تجزیه و تحلیل نموده و نظریه‌های بدیعی را مطرح کرده‌اند. هفتم ماه صفر سال ۱۳۵۴ قمری این بانوی مکرمه پس از چهل سال توجه، تفکر و تدبیر در عالم هستی و پس از بیست و سه سال تلاش مداوم و پیگیر برای آموختن علوم عقلی و نقلی، اولین اجازه اجتهاد و روایت را از آیات عظام آیت الله آقا شیخ محمدکاظم شیرازی و آیت الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی، مؤسس حوزه علمیه قم دریافت می‌کند (رک. عصر، بی تا، ص ۱۹۳). این اولین اجازه اجتهاد و روایت است که به نام بانو نگاشته می‌شود و در محافل علمی و فقهی از آن بسیار سخن به میان می‌آید. از آثار علمی بانو امین، نگاشتن تفسیر ارزشمندی، به نام مخزن العرفان است. وی درباره انگیزه چنین تفسیری آورده است: «مدت زمانی بود که گاه و بی‌گاه در فکر بودم تفسیر مختصری بنویسم و از کلمات آل عصمت علیهم‌السلام اقتباس نموده و از بیانات مفسران خوشه چینی نمایم که شاید به این واسطه از مفسران و متدبران در قرآن محسوب گردم» (همایونی، ۱۳۸۳، ص ۱۰۳). یکی از دلایل استفاده از تفسیر بانو امین در کنار جامعیت علمی این تفسیر، استفاده از آرای یک مفسر زن در بررسی عوامل تشکیل و تحکیم خانواده بوده است.

از دیگر آثار بانو امین، کتاب روش خوشبختی یا توصیه به خواهران ایمانی است که با توجه به موضوعات مطرح شده در کتاب، این کتاب به عنوان «اخلاق خانواده» شهرت یافته است. از این رو، مقاله حاضر در نظر دارد در یک مطالعه کیفی از نوع تحلیل محتوا، آرای این بانوی مفسره معاصر شیعی را درباره خانواده و عوامل تحکیم آن بررسی کرده و نسبت به تحلیل آرای ایشان اقدام کند. پرسش اصلی‌ای که این پژوهش درصدد پاسخ به آن است، عبارت است از: عوامل تحکیم خانواده از دیدگاه بانو امین چیست؟

۲. اهمیت و ضرورت تحقیق

در چند دهه گذشته، نهاد خانواده از درون و بیرون آن، همواره مورد تهدید بوده است. از بحران‌های درونی که همه خانواده‌ها با آن رو به رو می‌شوند، تنش و تضادهایی است که در زندگی مشترک به دلیل تفاوت‌های روحی، رفتاری، جسمی و غیره به وجود می‌آید. در واقع، در طول زندگی خانواده‌ها با حوادث گوناگونی مواجه می‌شوند که باعث اختلاف و تعارض‌های فراوانی بین آن‌ها می‌شود. چنانچه این اختلاف‌ها ادامه پیدا کند، پایه‌های محبت و استحکام خانواده را متزلزل می‌کند. همچنین تحولات چند دهه گذشته جوامع در سطح جهانی، به عنوان عوامل

بیرونی توانمندی‌های خانواده را زیر سؤال برده و کارکردهای زیستی، تربیتی، اجتماعی و غیره آن را یکی پس از دیگری از بین برده است. دین مبین اسلام با ارائه جهان بینی صحیح و الهی در برابر جهان بینی مادی غرب که براساس لذت‌گرایی و منفعت طلبی بنا شده است، زیربنای ساختار زندگی دین‌مدارانه را می‌سازد. در مرحله بعد دستورالعمل‌هایی را در همه ابعاد، جهت زندگی مؤمنانه ارائه می‌کند. در این میان، خانواده به عنوان یکی از مهم‌ترین و پایه‌ای‌ترین ابعاد زندگی بشر، مورد توجه دین اسلام بوده و راهکارهایی را برای حفظ و تثبیت آن بیان می‌کند. هر چند ضرورت‌هایی سبب شده است تا خداوند به طلاق مشروعیت بخشد؛ اما سیاست‌های دین به دعوت مردم برای حفظ خانواده و پرهیز از طلاق بنیان شده است. آموزه‌های روایی، طلاق را ناپسندترین حلال در نزد خدا می‌شمارد، همچنان که رسول خدا ﷺ می‌فرماید: «ازدواج کنید و طلاق ندهید که طلاق عرش خدا را به لرزه درمی‌آورد» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ص ۸).

شریعت مقدس اسلام برای تقویت روابط زن و شوهر و پیشگیری از ناسازگاری، توصیه‌های متعددی در شرایط مختلف نموده است. برای مثال، می‌توان از حسن معاشرت (نساء، ۱۹)، اظهار محبت (کلینی، ۱۳۶۹، ج ۵، ص ۵۶۹)، عفت کلام، سهل‌گیری در معیشت (حرانی، ۱۴۰۴، ص ۲۷۸)، امنیت و آرامش (اعراف، ۱۸۹) و حتی الگوهای رفتاری در هنگام جدایی و طلاق (طلاق، ۲) نام برد. برای توضیح بیشتر لازم است به تفاسیر موجود در این باره مراجعه شود؛ از این رو، مقاله حاضر درصدد است آرای بانو امین را در تفسیر مخزن العرفان و کتاب روش خوشبختی که به «اخلاق خانواده» شهرت یافته، مورد بررسی قرار دهد و به ارائه یک الگوی منسجم از قرآن بپردازد.

۳. پیشینه پژوهش

در معرفی پیشینه، دو محور مد نظر است: نخست، انعکاس رویکردهای تفسیری به موضوع خانواده و تعالی قرآن محور که با وجود عام بودن پیشینه، می‌تواند در ارائه خلأهای مطالعات تفسیری حوزه خانواده مؤثر باشد. همچنین تبیین دستاوردهای علمی اندیشمندان در حوزه تفسیر مخزن العرفان و ارائه دیدگاه‌های بانوی قرآن‌پژوه جامعه اسلامی در عرصه خانواده که به طور خاص به مطالعه حاضر مرتبط است.

در محور اول فارغ از مطالعات کلی خانواده در قلمرو اسلام که نمی‌توان آن را پیشینه عام موضوع نیز لحاظ نمود، مکتوباتی در موضوع «خانواده در قرآن»، از قبیل خانواده در قرآن آقای بهشتی نگارش

یافته است؛ کتاب سیمای خانواده در آیین وحی نوشته شاه میری و همکارانش و نیز اثر نکته‌های قرآنی درباره خانواده نوشته کامرانیان از دیگر تألیفات قرآنی خانواده است. این مکتوبات فارغ از محاسن خود، در ارائه نظام منسجم قرآنی در عرصه خانواده توفیق چندانی نیافته‌اند و می‌توان فقدان تحلیل و ارائه مستدل مباحث مسئله محور را از دیگر خلأهای پژوهشی مطالعات قرآنی خانواده دانست. نکته قابل تأمل، غفلت محققان از موضوعات تفسیری این عرصه است؛ چرا که تمرکز در دیدگاه مفسران و تبیین گران کلام الهی که با بهره‌گیری از روش‌های نقلی و گرایش‌های مختلف تفسیری و با تکیه بر اصول و قواعد تفسیر، به تبیین قرآن مجید همت گماشته‌اند، سهم مؤثری در پیشبرد اهداف حکومت اسلامی در عرصه خانواده دارد و می‌تواند جامعه علمی را در ارائه راهکار مشخص و علمی قوام و تعالی خانواده یاری بخشد. برخی از دستاوردهای مکتوب در این حوزه، مقالاتی مانند «بررسی تطبیقی قوامیت مرد بر زن در تفاسیر المیزان و المنار» اثر فاکر و حسینی تبار و نیز «مؤلفه‌های وفاداری در خانواده در پرتوی معناشناسی میثاق غلیظ در قرآن و تفاسیر» اثر وزیری است که چون دیگر آثار این محور، رسالت علمی خود را در حل مسئله تعریف شده معطوف داشته و نسبت به ارائه مبانی نظری و عملی که مورد نظر نوشتار حاضر است، تعهد علمی ندارد. پایان‌نامه «بررسی عوامل تشکیل و تحکیم خانواده از دیدگاه چهار مفسره شیعی معاصر» تألیف مؤمنی و مقاله «عوامل تعالی بخش مؤثر در تحکیم خانواده از دیدگاه مفسران و اندیشمندان معاصر» اثر بانکی پور، از دیگر تلاش‌های علمی در عرصه خانواده است که با وجود دستیابی به اهداف مورد نظر خویش و ارائه رویکردی نوین در مطالعات تفسیری خانواده، سهمی در پردازش‌های تحلیلی و مبناسازی علمی و عملی در این حوزه نداشته است.

در پیشینه خاص موضوع نوشتار پیش رو نیز کمتر مورد عنایت علمی واقع شده و با وجود اعتنای قابل توجه نویسندگان به معرفی شخصیت علمی و اخلاقی بانو امین و ارائه ترجمه‌های توصیفی-تحلیلی از این مفسر قرآن، و نیز توجه به معرفی روش و سبک این بانو در تفسیر ارزشمند مخزن‌العرفان، دیدگاه قرآنی ایشان در موضوع خانواده با رویکرد تحلیلی پیش رو مغفول مانده است. مهریزی، مقاله «زن در تفسیر مخزن‌العرفان» و علاءالدین مقاله «نگرش قرآنی بانو امین به روش خوشبختی در نهاد خانه و خانواده» را به نگارش درآورده که بیشتر به تجمیع مباحث پراکنده قرآنی این بانو پرداخته و با نقد سطحی‌نگری و رویکرد ظاهری رو به رو است.

۴. روش‌شناسی پژوهش

در تحقیق حاضر با توجه به هدف اصلی پژوهش، روش تحقیق به کار گرفته شده از نوع تحلیل محتوای کیفی با رویکرد استقرایی است. تحلیل محتوای کیفی را می‌توان روش تحقیق برای تفسیر ذهنی محتوایی داده‌های متنی از طریق فرایندهای طبقه‌بندی نظام‌مند، کدبندی و تم‌سازی یا طراحی الگوهای شناخته شده دانست (هشیه و شانون، ۲۰۰۵، ص ۹). همچنین یکی از ویژگی‌های بنیادین پژوهش‌های کیفی، نظریه‌پردازی به جای نظریه‌آزمایی است (ایمان، ۱۳۸۸، ص ۱۷۲). این تعاریف بیان می‌کنند که تحلیل محتوای کیفی به محققان اجازه می‌دهد که اصالت و حقیقت داده‌ها را به گونه‌ای ذهنی، اما با روش علمی تفسیر کند. عینیت نتایج به وسیله وجود یک فرایند کدبندی نظام‌مند تضمین می‌شود (یانزنگ، ۲۰۰۶). در این پژوهش، ابتدا تمام مفاهیمی که بانو در کتب و تفاسیر خویش به خانواده اشاره کرده است، جمع‌آوری گردید و در مرحله بعد، کد اولیه‌ای به این مفاهیم اختصاص داده شد. کدهای اولیه مشابه دسته‌بندی شد و زیر مقوله‌هایی به آن‌ها داده شد که هشت زیر مقوله‌ها به دست آمد: نقش و جایگاه زن، محوریت عواطف و مهرورزی در خانواده، برابری زن و مرد در شئون انسانی، اختلافات حقوقی با توجه به تفاوت‌های روحی و جسمی، انتخاب صحیح همسر، رعایت حقوق متقابل، رعایت مسائل اخلاقی، حل اختلافات. سپس زیر مقوله‌ها بررسی گردید و حول دو مقوله مبانی نظری و عملی دسته‌بندی شد. در نهایت، از زیرمقوله‌ها و مقوله‌ها، مقوله هسته «مبانی تحکیم خانواده از دیدگاه بانو امین» به دست آمد.

۵. دیدگاه‌های بانو مجتهده امین درباره خانواده

با بررسی آیات مربوط به خانواده در تفسیر مخزن العرفان و کتاب روش خوشبختی حدود ۴۱ کد اولیه به دست آمد که این کدهای اولیه حول هشت زیر مقوله قرار گرفت، و زیر مقوله‌ها تحت دو مقوله مبانی نظری و عملی تحلیل گردید. محتوای مباحث با رویکرد تحلیلی به شرح زیر ارائه می‌شود.

۵-۱. مبانی نظری تحکیم بنیان خانواده

منظور از مبانی نظری، حیطه‌هایی از دانش و باور است که در بیان مفسره کلام پروردگار، مخاطب را به بینش صحیح هدایت می‌کند. با بررسی آرای بانو امین در تفسیر مخزن العرفان و کتاب روش خوشبختی، مؤلفه‌های نظری تحکیم خانواده را در چند محور می‌توان برشمرد:

- نقش و جایگاه زن

اهمیت دادن به نقش و جایگاه زنان، تأثیر مستقیمی در تحکیم بنیان خانواده دارد. در آیات قرآن و سخنان اهل بیت علیهم السلام توجه ویژه‌ای به زنان شده است. بانو امین در تفسیر مخزن العرفان و کتاب روش خوشبختی به این امر اشاره کرده است. وی زن را موجودی زیبا و ظریف می‌داند که مظهر جمال خلقت پروردگار است (بانو امین، ۱۳۹۲، ص ۳۳). همچنین زن را مایه انس و آرامش مرد معرفی می‌کند (همان، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۲۶۷). و در جایی دیگر خیرات حسان را زنان صالحه می‌نامد: «فِيهِنَّ خَيْرَاتٌ حِسَانٌ». خیرات جمع خیره، یعنی زن‌های برگزیده نیکو سیرت و زیبا صورت رعنا قامت که آنان با اخلاق نیک و اعمال شایسته و سحیه نیکو آراسته‌اند و خیرات حسان را به زن‌های صالحه آدمی تفسیر نموده‌اند؛ بنا بر تفسیری که «خَيْرَاتٌ حِسَانٌ» را به زن‌های مؤمنه دنیویه توجیه نموده‌اند (همان، ج ۱۲، ص ۵۱) و مقصود از «حسنه دنیا را زن صالحه می‌دانند» (همان، ج ۲، ص ۲۵۵). بانو امین فضیلت زن را در صفاتی می‌داند که بعضی از آن‌ها در آیات بیان شده است: ۱. «صالحات»؛ یعنی زن‌های صالح و شایسته؛ ۲. «قَانِتَاتٌ»؛ قنوت، به معنای اطاعت و خضوع دائمی است؛ ۳. «حَافِظَاتٌ لِلْغَيْبِ»؛ یعنی حفظ می‌کنند خودشان و عورتشان را در حال غائب بودن همسرانشان (همان، ج ۴، ص ۶۳).

- برابری زن و مرد در شئون انسانی

بانو امین ذیل آیه ۳۵ سوره احزاب برابری و هم‌ردیفی مردها و زن‌ها در فضیلت و ثواب اعمال را تحلیل نموده و ده فضیلت و صفت مشترک بین زنان و مردان را تبیین می‌نماید (همان، ج ۱۰، ص ۲۳۰-۲۳۱). به نظر ایشان، تساوی در کسب فضایل به انضمام تعبیر دیگر آیات مانند تعبیر «لباس» برای همسران، از همسانی شئون انسانی زوجین خبر می‌دهد. بیان بانوی قرآنی اصفهانی چنین است: از تعبیر زن و شوهر به لباس یکدیگر می‌توان فهمید که زن و مرد در تمام شئون زندگی مساوی می‌باشند، مگر آنچه را که اختصاص به مرد پیدا نموده یا آنچه را به زن اختصاص داده‌اند؛ زیرا که لباس مساوی با قامت و قامت مساوی با لباس است. نه تنها زن و شوهر را در حقوق زناشویی مساوی قرار داده، بلکه در تمام شئون اجتماعی و فردی مثل معاملات، معاشرات، حقوق، تجارت، و غیر این‌ها چنانچه از این آیه «وَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ» استفاده می‌توان نمود و شاید نظر به مساوات زن و مرد دارد، آنجا که فرموده: «هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ»؛ زیرا که لباس مساوی با قامت و قامت مساوی با لباس است (همان، ج ۲، ص ۲۲۲ و ۳۲۲).

همچنین بانو امین بر هم شأنی زن و مرد در سیره نبوی ﷺ تأکید داشته و می نویسد:

پیغمبر اکرم ﷺ که شالوده و مظهر رحمت حق بود، زنجیر عبودیت زن را پاره نمود و در شئون زندگی زن را هم دوش و هم قدر مرد قرار داد و امور مالی وی را اجازه داد که خودش مستقیماً اداره کند و نیز در امور دیگر، از قبیل خرید و فروش، اجاره، استجاره، وکالت، وصایت و غیره این ها اذن مداخله به وی داد (همان، ۱۳۹۲، ص ۳۳).

اختلافات حقوقی با توجه به تفاوت های روحی و جسمی

بانوی تفسیرگر کلام وحی، اختلافات حقوق همسران را معلول تفاوت های روحی و جسمی می داند که خالق حکیم هستی در نهاد زن و مرد سرشته است؛ این تفاوت ها به تفاوت حقوق و تکالیف منجر شده و نظام خلقت را به توازن می رساند. مؤلف کتاب روش خوشبختی با بیان زیر به این امر اشاره نموده است:

(خداوند) فرموده: «لَهَا مَا كَسَبَتْ وَ عَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ» و در دو جهت زن و مرد با هم فرق دارند؛ یکی آنکه زن را تشبیه به زراعت نموده در تکون و پیدایش وجود بشر و دیگر چون بنیه زن لطیف و هویت وی ضعیف تر از مرد است و این دو جهت تأثیر دارد در حالات او این است که وظایف اجتماعی که محول به اوست، فرق پیدا می کند با مرد، زن راجع به شئون زندگانی وظیفه ای دارد و مرد وظیفه دیگری دارد که هر یک بایستی انجام وظیفه دهند (همان، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۳۲۶).

آیه «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ» نیز از دیگر مواردی است که محور تدبیر علمی این بانوی قرآن پژوه در طرح اختلاف حقوق و تکالیف همسران است. ایشان در توضیح مفهوم «قوامیت»، به مسئولیت مداری مردان اشاره کرده و تفوق برخی از مردان در بعضی صفات جسمی و روحی را - با این تأکید که تفاوت ها دلیل برتری یکی بر دیگری نبوده و سبب سامان نظام اجتماعی است - ملاک واگذاری مسئولیت و وظایف می داند:

«قیم»، کسی را گویند که مهم کس دیگر را انجام دهد و «قیام»، صیغه مبالغه است و «فضل»، فزونی بعضی نسبت به بعض دیگر است و چون غالباً بالطبع هم در تدبیر و هم در نیرومندی و تحمّل شاید مردها بر اغلب زن ها فزونی دارند و چنانچه دانشمندان گفته اند و نیز به تجربه معلوم شده زندگانی زن ها احساسی و عاطفی است و بر نازک کاری و ظرافت تکیه دارد، به این جهات «و بِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ»، و نیز از جهت انفاق مردها بر زن ها و مهر و بعضی خصوصیات دیگر فرموده

﴿بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ﴾ خدای تعالی مردها را در این جهات بر زن‌ها فضیلت داده و باید دانست که این فضیلت و برتری مردها بر زن‌ها از جهت قوّت عقلی و نیروی بدنی به طور کلی بر کلی است، نه به طور شمول بر تمام افراد؛ زیرا چنانچه معلوم است خیلی از زن‌هایی بوده و هستند که در تدبیر و عقل، بلکه در قوای بدنی بر بعضی از مردها فضیلت دارند (همان، ج ۴، ص ۶۳).

فره‌یخته قرآنی معاصر با تعابیر دیگری نیز به اصل تفاوت‌های زوجین اشاره نموده و اهتمام خود را بر هم‌افزایی بینش مخاطب در این عرصه معطوف داشته است:

اگر چه زن و مرد در انسانیت شریک‌اند؛ لکن شالوده خلقت زن و مرد از لحاظ قوای دماغی جسمی احساسات طبیعی و مزاجی تفاوت دارد؛ چنانچه تجربه شده اگر چه مرد قوه فکرش زیاده‌تر است؛ لکن زن حسّاس‌تر است.

بعضی از دانشمندان گفته‌اند اگر چه زن و مرد از حیث قوی و احساسات با هم تفاوت کامل دارند؛ ولی هیچ کدام قوی‌تر از دیگری نیستند و به واسطه اختلاف طبیعت زن و مرد وظیفه آن‌ها در جامعه مختلف می‌گردد و مدبر و ناظم عالم هر یک را برای کاری ساخته و سازمان وجود وی برای همان کار است. این است که نه کار مرد از زن به طور شایستگی ساخته می‌شود، نه کار زن از مرد. چنانچه تاریخ نشان می‌دهد قبل از اسلام به حکم غلبه قوی بر ضعیف و قانون تنازع بقا، زن‌ها تحت فشار و ستمکاری مردها قرار گرفته بودند و چون اخلاق نیک و وظایف انسانیت بین اهالی آن زمان وجود نداشت، زن را تحت تأثیر خود در آورده و از هیچ گونه جفاکاری در باره این موجود جمیل ظریف که مظهر جمال خلقت است، خودداری نمی‌نمودند.

اگر چه مرد در بسیاری از صفات و فعالیت بر زن امتیاز دارد؛ لکن زن را نیز خصوصیتی است که از آن جهت بر مرد برتری دارد، قلب حساس پر عاطفه، بردبار فداکار، نوع دوست، نوع پرور، رقیق القلب، مربی عالم زن را طوری خلقت فرموده که مشقت آبستنی، زاییدن، شیر دادن، تربیت اولاد نوزاد، تا مدت مدیدی؛ بلکه در تمام ایام جوانی عهده‌دار باشد (همان، ج ۲، ص ۳۲؛ همان، ۱۳۹۲، ص ۳۸).

۲-۵. مؤلفه‌های عملی تحکیم خانواده

منظور از مؤلفه‌های عملی آموزه‌های تعلیمی تربیتی تحکیم بنیان خانواده، اصول و قواعدی است که در رفتار و منش زوجین باید مورد توجه قرار گیرد و به حوزه عواطف و رفتار و اخلاق همسران مربوط است. این مؤلفه‌ها بر اساس کدهای به دست آمده در محورهای زیر بررسی می‌شود.

- انتخاب صحیح همسر

از جمله راهکارهای عملی تحکیم خانواده، دقت در همسرگزینی و انتخاب زوج یا زوج شایسته است. هر چقدر معیارهای افراد با اصول و راهبردهای دینی که به نیاز فطری انسان در مسیر حیات طیبه توجه نموده، تناسب بیشتری داشته باشد، زندگی از ضمانت بالاتری برخوردار است. بانو امین از ترجیح افراد به جمال و شمایل ظاهری منع نموده و توجه به جمال باطنی همسر را لازم دانسته و می‌نویسد:

شما جمال صوری را ننگرید، رنگ و خال فریبنده و خالی از حقیقت است. گل زیبای جمال انسان به باد خزان آفاتی به زودی پژمرده می‌گردد و طراوت و زیبایی وی تبدیل می‌شود. جمال حقیقی، حسن باطنی است که در اثر ایمان و تقوا پدید می‌گردد و آن جمال دائمی و همیشگی است که دست تطاول روزگار و تغییر لیل و نهار آن را فاسد نمی‌گرداند؛ بلکه اگر آفات و بلیات دنیا با صبر و متانت همراه باشد، بر نورانیت و قوت و متانت آن می‌افزاید (همان، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۳۰۶).

بانو امین کفویت اعتقادی در ازدواج را به استناد آیه ۲۲۱ سوره بقره لازم دانسته و تأثیرپذیری عقیدتی و انحراف از باور صحیح را علت مخالفت صریح دین با برخی از ازدواج‌ها تلقی کرده است (همان، ص ۳۰۵). ایشان با تأکید بر گرایش‌های ایمانی و اولویت بخشی به ایمان در برابر برخی از ملاک‌ها، مانند اصل و نسب که به نوبه خود از اهمیت بسزایی برخوردار است، ایمان‌مداری و نقش بی‌بدیل ایمان در تحکیم خانواده را به صراحت بیان می‌دارد (همان، ص ۳۰۶).

آیه ۲۵ سوره نساء نیز تأکید می‌کند که فضیلت و رجحان در ایمان است، نه نسب؛ پس کمال و فضیلت در ایمان است، نه در کمالات صوری. از این رو، حق شما چنین است که فضیلت ایمانی را در نظر گیرید و نکاح کنیزان را وقتی مؤمن و پرهیزکار باشند، بر خود عار و ننگ ندانید (همان، ج ۴، ص ۵). توجه به عفت زنان (همان، ص ۵۰-۵۱) و نیز عنایت به امین و قوی بودن مردان، از دیگر ملاک‌های انتخاب همسر معرفی شده است (همان، ج ۹، ص ۴۰۴).

- رعایت حقوق متقابل

از جمله عناصری که موجبات قوام و تعالی خانواده را فراهم می‌کند، حسن تعامل زوجین با یکدیگر و رعایت حقوق متقابل است. همچنان که در بحث مبانی نظری اشاره شد، نظام حقوقی خانواده در اسلام بر مبنای نظام حق و تکلیف است و این گونه نیست که اعضای خانواده صرفاً از حقوق یا تکالیف برخوردار باشند. در واقع، نظام اسلام با تعریف دقیق حقوق و تکالیف زنان و مردان و مشخص نمودن وظایف و مسئولیت‌ها در خانواده، می‌کوشد تا زمینه‌های اختلاف و سرگردانی را بزداید. از طرفی، اسلام عمل به وظایف را عامل نزدیکی به خدا می‌داند:

از میمونه، زوجه رسول خدا ﷺ چنین روایت می‌کنند که گفت شنیدم از حضرت رسول که بهترین مردهای امت من کسی است که نسبت به زن خود بهتر باشد و بهترین زنان امت من، زنی است که نسبت به شوهر بهتر باشد و هر زنی که حامله گردد، در هر شبانه روز اجر هزار شهید به او دهند که در راه خدا کشته شده باشد و هر یک از آن‌ها را برتری دهند بر حورالعین مثل برتری من از کمتر کسی از امت من. بهترین زنان امت من، زنی است که در آنچه معصیت نباشد، رضایت شوهر را به دست آورد و بهترین مردان امت من، مردی است که با اهلش با لطف و مدارا زندگی نماید، مثل مادر نسبت به اولاد و چنین مردی در هر شبانه روز اجر شهیدی که در راه خدا کشته شده، دارد. عمر خطاب گفت: ای رسول خدا! چطور است که زنی که رضایت شوهر به دست آورد، اجر هزار شهید دارد و مرد اجر صد شهید؟ فرمود: ندانی که اجر زنان را از اجر مردان نزد خدا بیش است و ثوابش تمام‌تر و خداوند در بهشت درجات مرد را بلند گرداند هر گاه زن از او راضی باشد، نمی‌دانی بعد از شرک به خدا، هیچ گناهی نزد خدا زیاده‌تر نیست از ستم شوهر نسبت به زن. از خدا بترسید درباره دو ضعیف زن و یتیم که خداوند راجع به این‌ها از شما سؤال می‌کند. هر کس به این‌ها احسان کند، به رحمت و رضوان رسد و هر کس به این‌ها بدی کند، در معرض خشم حق تعالی واقع می‌گردد (همان، ج ۲، ص ۳۲۳).

در تحلیل روایت بالا، این نکته قابل توجه است که نبی مکرم اسلام ﷺ شاخص و ملاک فضیلت و برتری در خانواده را بر پایه حسن عملکرد، حسن رفتار و نحوه تعامل همسران نسبت به یکدیگر دانسته‌اند؛ از این رو، می‌توان این نوع ارتباط را بر مبنای اعتنا به حقوق متقابل و ایفاء رسالت‌های مربوط به حوزه تکلیفی هر یک از زوجین تفسیر نمود. برای نمونه، بانو امین به حق استمتاع مردان در برابر وظیفه نفقه و تأمین امور زندگی اشاره و نکات اخلاقی آن را برای بانوان مطرح نموده است:

برای اینکه مرد قوی و نیرومندتر از زن است، تنظیم معاش از خوراک و پوشاک و مسکن و غیر این‌ها را به عهده مرد گذارده و برای اینکه تضییع حق شوهر نشود، در عوض شوهر را مالک استمتاع از زن و هر گونه حظوظ و فواید مشروعی که مخالف با عرف و عادت نباشد، گردانیده است و به زن امر اطاعت و تمکین در استیفای حقوق شوهر فرموده و وی را از تحصیل معاش و مشقت کسب و کار معاف نموده است. پس در این موضوع، دو حکم لایتغیر متفرع می‌گردد: اول آنکه، مرد دیگری به هیچ وجه حق ندارد از زن غیر استمتاع شهوانی ببرد؛ زیرا که در این موضوع هر گونه حظوظ شهوانی که ممکن باشد از وی برده شود، حق شوهر اوست، حتی بدون رضایت شوهر حرف زدن با اجنبی زیادترا از قدر حاجت برای زن جایز نیست، چه جای مزاح و شوخی!

ای خانم‌های نجیب محترم که در مغازه‌ها با مغازه‌داران صحبت و خنده و شوخی می‌کنید، آیا می‌دانید در این عمل که به نظر کوچک می‌شمارید، دو خلاف بزرگ مرتکب شده‌اید؟ یکی، تضییع حق شوهر کرده‌اید؛ اگر شوهر تو مرد غیرتمند باشد، هیچ وقت راضی به این عمل نیست و دیگری، مخالف حکم خدا و پیغمبر ﷺ نموده‌ای که زن را امر به ستر و عفاف فرموده است. دوم آنکه، زن در هیچ حالی مگر در موارد مخصوصه حق ممانعت و استنکاف از حق شوهر ندارد و اگر بدون جهت ممانعت نمود، ناشزه می‌شود و دیگر حق نفقه ندارد و در این مورد شوهر حق دارد از فراش و رختخواب او اعراض کند و به اصطلاح قهر کند (همان، ۱۳۹۲، ص ۳۰).

بانو امین در تعبیر زیبایی، «قَاصِرَاتُ الطَّرَفِ» را زنانی می‌داند که تابع شوهر خود هستند و از او جدا نمی‌شوند (همان، ۱۳۸۹، ج ۱۲، ص ۴۶).

ایشان به نقش حقوق زنان در آسایش خانواده اهتمام خاص داشته و می‌نویسد: «وَلَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوًا» اگر مقصود مطلق آیات، آفاقی و تشریعی باشد، معنای آیه چنین می‌شود که زن موجود ظریفی است از او استمتاع می‌برید و آسایش شما و نسل شما به او تأمین می‌گردد؛ پس باید به خوبی او را نگاهداری نمایید و حقوق او را باطل نکنید که هم عیش دنیوی خود را منقص گردانیده و هم به کفران نعمت خود را در معرض خشم و سخط پروردگار در آورده‌اید (همان، ج ۲، ص ۳۳۱).

همچنین ایشان عدم زینت زنان جز برای شوهران (همان، ج ۹، ص ۱۰۶) و نرم و نازک سخن نگفتن با نامحرمان (همان، ج ۱۰، ص ۲۲۳) را وظیفه زنان قرار داده است.

- محوریت عواطف و مهرورزی در خانواده

از دیدگاه مفسره آیات الهی، اساس زندگانی بشر و کامیابی و ترقیات انسان بر مبنای اتفاق، محبت و معاونت به هم نوع خود قرار گرفته است (همان، ج ۱۳، ص ۱۳۳). در تعبیر زیبایی، خداوند زن و شوهر را به لباس یکدیگر تشبیه کرده است: «وَهُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ هُنَّ»؛ زن‌ها لباس‌اند برای شما و شما نیز لباس هستید برای آن‌ها. معنای لباس ظاهر است و آن چیزی است که انسان بدن خود را به آن می‌پوشاند و خود را از سرما و گرما حفظ می‌گرداند و شاید کنایه باشد که زن و شوهر هر یک دیگری را حفظ می‌کند که در خلاف و حرام واقع نگردند یا برای این است که مثل لباس به یکدیگر وابسته هستند و اتصال دارند (همان، ج ۲، ص ۲۲۲). نکته قابل توجه اینجا است که لباس بستگی به انسان دارد و همان طوری که بشر نمی‌تواند بدون لباس که وی را از سرما و گرما محفوظ می‌دارد، زندگی نماید و در عین حال لباس عورت او را می‌پوشاند و سبب تزیین و مزید بر جمال و فضیلت وی است و از آن لذت می‌برد؛ همین‌طور زن و شوهر هر یک دیگری را از اینکه در خلاف افتند، محفوظ می‌دارد و هر یک نسبت به دیگری لباسی می‌باشند که «یواری به سوانته» که قبایح اعمال وی را می‌پوشاند. علاوه بر این‌ها، وابستگی آن‌ها به هم و ارتباط زوجیت و تولید مثل که در زناشویی به وجود می‌آید، یک نوع وحدت و یگانگی بین زن و شوهر تولید می‌نماید که در مشکلات امور زندگانی معاون و کمک یکدیگر و در خوشی و غم با هم شرکت می‌نمایند و نیز به طور مشروع از لذاذذ طبیعی و شهوی برخوردار می‌گردند و به این وسیله حیات مقرون به عیش و خوشی و امیدواری می‌یابند (همان، ص ۲۲۳). آیه «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً» می‌فرماید: خداوند از جنس بشر جفت و هم‌تا برای او آفریده که با او انس گیرد و بین آنان محبت و شفقت استوار گردد؛ زیرا اگر جفت انسان از غیر جنس او بود هرگز ممکن نبود که با هم انس گیرند و آمیزش نمایند و بین آن‌ها محبت و ملایمت به وجود آید تا آنکه از آنان تولید مثل شود و افراد بشر در زمین منتشر گردند (بانوامین، ۱۳۸۹، ج ۱۰، ص ۸۹).

- رعایت مسائل اخلاقی

بانوی قرآن پژوه معاصر، افزون بر طرح بحث حقوق و وظایف متقابل، به بحث اخلاق می‌پردازد که به عبارتی می‌توان از آن به عنوان فرا قانون یاد کرد. ایشان اهتمام به مسائل اخلاقی را به همراهی با میل و محبت منوط نموده و از تعهدات بی‌روح و خالی از عواطف برحذر می‌دارد. از نگاه

ایشان، عمل به وظایف حقوقی بدون رضایت و حسن تعامل، زندگی را تلخ و عیش افراد را مکدر می‌کند (همان، ج ۲، ص ۳۳۱).

بانو امین گذشت زن از حق خود را عامل تحکیم خانواده دانسته و زنی را که به طیب نفس و با رغبت از حقوق شرعی خود چشم پوشی کند، تمجید می‌نماید (همان، ج ۴، ص ۱۲).
این بانوی قرآن‌پژوه، در کتاب روش خوشبختی حفظ حجاب زنان و حفظ نگاه توسط مردان را عامل عفت خانواده و جامعه می‌داند (همان، ۱۳۹۲، ص ۴۲) و نیز رعایت حریم عفت و حیا در تکلم با نامحرمان را امری لازم و مایه قوام خانواده معرفی می‌کند:

در قرآن کریم خداوند به زنان پیامبر می‌فرماید: در کلام خود با مردان نرم و نازک سخن نگوئید: ﴿فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ﴾ (احزاب، ۳۲)؛ ای زنان پیامبر! اگر شما با تقوی می‌باشید، در سخن گفتن با مردان چنین نرم و نازک سخن نگوئید؛ زیرا آن‌هایی که مبتلا به مرض اخلاقی می‌باشند، چون زن رسول هستید ممکن است در شما طمع نمایند و خیال فاسدی درباره شما کنند؛ بلکه به طور معمول و متعارف با آن‌ها گفتگو نمایید. اگر چه این آیات و احکام را ظاهراً مخصوص به زن‌های نبی اکرم صلی الله علیه و آله گردانیده؛ ولیکن شاید شامل زنان امت رسول صلی الله علیه و آله نیز شود؛ زیرا که حکمت در همه یکی است، منتهی الامر در زنان رسول صلی الله علیه و آله مهم‌تر است (همان، ۱۳۸۹، ج ۱۰، ص ۲۲۲).

- حل اختلافات

از دیگر راهکارهای مؤثر در تحکیم خانواده، حل صحیح و کارآمد اختلافات خانوادگی است. هر چند تدابیر مقدماتی، حقوقی و اخلاقی اسلام در راستای دور بودن نهاد ارزشمند خانواده از گزند آسیب‌ها و بلایا است؛ ولی به هر حال اختلاف و تشتت آراء و سلیق یا تفاوت رفتاری و منشی که در افراد وجود دارد، خانواده را با تهدید رو به رو می‌کند. در این میان، راهکار حل اختلاف و تدابیر تنش‌زدایی، نقش کلیدی در مدیریت خانواده دارد؛ چرا که گاهی کمترین اشتباه در تصمیم‌گیری یا مداخله‌گری، اساس خانواده را برهم ریخته و شالوده اجتماع کوچک را برهم می‌ریزد. محور قرار دادن احکام الهی به جای هواهای نفسانی، اصل عملی مهمی است که در مخزن العرفان بر آن تأکید شده است. ایشان پس از طرح حکم الهی در مواجهه با نشوز، نسبت به رعایت حدود الهی و پرهیز از ستم و اجحاف به بانوان تذکر داده و می‌نویسد: «پس از حکم ارشادی برای جلوگیری از نشوز زن از آن سه عمل هر یک پس از دیگری فرموده، پس اگر زن تمکین نمود، دیگر هیچ ستم بر

او روا ندارید، اشاره به این دارد که قوّت و برومندی شما مردها سبب نشود که به خود مغرور گردید و چنین گمان کنید که ستم نمودن بر زن که ضعیف‌تر از خود می‌دانید روا است؛ بایست بدانید خدا بزرگ و غالب است و حقّ مظلوم را از ظالم می‌گیرد» (همان، ج ۴، ص ۶۴).

انتخاب داور برای حکمیت و حل اختلاف بر طبق آیه ۳۵ سوره مبارکه نساء موضوعی است که در مخزن العرفان با نگاه توحیدی پیوند روشنی یافته و غلبه حکم و مشیت الهی در اصلاح امور مطرح شده است. این مسئله به تسری بینش توحیدی می‌انجامد که عامل وحدت و نزدیکی قلوب است. از طرفی، خانواده‌ای که خود را با منش توحیدمآب همراه کند، قوام و انسجام بیشتری خواهد داشت: «وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِّنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِّنْ أَهْلِهَا»؛ و هر گاه برای اصلاح بین زن و شوهر به این اموری که در آیات بالا تعیین کرد، کافی نشد و ترسیدید جدایی و دشمنی بین زن و شوهر از این جهات یا به جهات دیگر تولید شود، در این مورد باید بین آن‌ها داوری شود؛ به این طور که (حَكَمًا مِّنْ أَهْلِهِ) داوری از طرف مرد (وَ حَكَمًا مِّنْ أَهْلِهَا) و داوری از طرف زن و هر یک حکم را تفویض به او بنمایند، اگر واقعاً آن‌ها اراده اصلاح دارند، خداوند بین آن‌ها اتفاق و دوستی ایجاد می‌نماید. آیه اشاره به این است که بدانید سبب لمّی تمام امور خدا است و اراده و خواست او غالب و حاکم بر امور است، باید تمام امور را به او تفویض کنید (همان، ج ۴، ص ۶۴).

تبیین بحث حکمیت و داوری ذیل آیه شریفه محور عادی است که مفسران فریقین (فضل الله، ۱۴۱۸، ج ۷، ص ۲۴۶؛ تهرانی، ۱۳۹۱، ج ۷، ص ۵۳؛ فخر رازی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۷۳؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۳۴۶؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۳۷۵) به آن اهتمام ویژه‌ای داشته‌اند. در واقع، این راهبرد قرآنی را می‌توان از جمله کارآمدترین روش‌هایی دانست که خانواده را بر اساس ظرفیت‌های عاطفی و دغدغه‌مندی‌های معطوف به بقا و تداوم خانواده هدایت می‌کند. امتیاز بانو امین را افزون بر تشریع این الگوی کارآمد می‌توان در ایجاد و بسط نگرش توحیدی در حل اختلافات خانوادگی دانست؛ چرا که تفکر و باور توحیدی در بین همسران زمینه هموار در راستای تعالی و تکامل خانواده است. این نگرش توحیدمدار در حل تعارضات و تعیین حکمیت‌ها سبب ارتباط بیش از پیش خانواده با مبانی و سبک زندگی توحیدی می‌شود.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش که به روش تحلیل محتوای کیفی با رویکرد استقرایی به انجام رسید، ابتدا

تمام مفاهیم مرتبط با خانواده که بانوی قرآن پژوه معاصر در تفسیر مخزن العرفان و کتاب روش خوشبختی بیان کرده‌اند، جمع‌آوری شد. مقوله هسته به دست آمده، مبانی تحکیم خانواده از دیدگاه بانو امین است که در دو مقوله مبانی نظری و مبانی عملی تبیین گردید. این دو مقوله با تحلیل و تبیین مباحث ذیل هشت عنوان نقش و جایگاه زن، محوریت عواطف و مهرورزی در خانواده، برابری زن و مرد در شئون انسانی، اختلافات حقوقی با توجه به تفاوت‌های روحی و جسمی، انتخاب صحیح همسر، رعایت حقوق متقابل، رعایت مسائل اخلاقی و حل اختلافات تحلیل شد. نکته قابل توجه آنکه مباحث بینشی در تعالی خانواده، اهمیت بسزایی دارد. اگر در تعامل زوجین، مبانی‌ای مانند برابری در شئون انسانی و اختلاف در حقوق و وظایف به اقتضای تفاوت‌های جنسیتی زن و مرد به عنوان باور صحیح اسلامی در نظر گرفته نشود، نمی‌توان با بایدها و نبایدهای رفتاری و گفتاری به خانواده مطلوب دست یافت؛ همچنان که فهم و باور صحیح نیز تازمانی که به ایجاد عادات رفتاری و گفتاری صحیح یا تغییر عادات ناپسند منتهی نشود، ضامن حیات خانواده نیست. همراهی و همسویی این دو مقوله که از نصوص تفسیری بانو امین مستفاد گردید، بستر تحکیم خانواده ایمانی را هموار می‌کند.

فهرست منابع

۱. امین، نصرت بیگم (۱۳۹۲)، روش خوشبختی و توصیه به خواهران ایمانی، اصفهان: گلبهار.
۲. _____ (۱۳۸۹)، مخزن العرفان در تفسیر القرآن، اصفهان، گلبهار.
۳. امین، سید حسن (۱۳۴۷)، من ذکریات، اصفهان: العرفان، ش ۵۶۷.
۴. بانکی پور، محمدحسین؛ فهیمه، مؤمنی راد؛ سید مهدی، صدری (۱۳۹۶)، «عوامل تعالی بخش مؤثر در تحکیم خانواده در آرای مفسران و اندیشمندان معاصر مسلمان»، فصلنامه فرهنگی تربیتی زنان و خانواده، سال دوازدهم، ش ۴۱.
۵. بهشتی، احمد (۱۳۹۶)، خانواده در قرآن، قم: بوستان کتاب.
۶. تهرانی، محمدصادق (۱۳۹۱)، تفسیر الفرقان (الفرقان فی تفسیر القرآن)، بیروت: شکرانه.
۷. حرانی، محمد حسن (۱۴۰۴)، تحف العقول، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۸. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹)، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، ۲۰ جلدی، قم: مؤسسه آل البيت (ع).
۹. شاه میری، طیبه؛ علیرضا، دهقانی؛ عباس، عاشوری نژاد (۱۳۹۴)، سیمای خانواده در آیینه وحی (عوامل و موانع تحکیم بنیان خانواده از منظر قرآن کریم)، بوشهر: ستاره جنوب.
۱۰. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴)، تفسیر المیزان، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.
۱۱. فاکر، محمد؛ سید جواد، حسینی تبار (۱۳۹۳)، «بررسی تطبیقی قوامیت مرد بر زن در تفاسیر المنار و المیزان»، فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات تفسیری، سال ششم، ش ۲۲.
۱۲. فخر رازی، محمد بن عمر (بی تا)، تفسیر الکبیر، تهران: چاپ افست.
۱۳. فضل الله، محمدحسین (۱۴۱۸)، تفسیر من وحی القرآن، بیروت-لبنان: دارالملاک.
۱۴. کامرانیان، عباسعلی (۱۳۹۳)، نکته های قرآنی درباره خانواده، بی جا: نور قرآن و اهل بیت (ع).
۱۵. کلینی، محمد (۱۳۶۹)، کافی، ۱۵ جلدی، قم: مؤسسه علمی-فرهنگی دارالحدیث.
۱۶. عصر، فریده (بی تا)، نرم افزار بانوی ایرانی، متن وصیتنامه، دفتر تبلیغات اصفهان.
۱۷. علاءالدین، سید محمدرضا (۱۳۸۸)، «نگرش قرآنی بانو امین به روش خوشبختی در نهاد خانه و خانواده»، ش ۳۳.
۱۸. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، ۲۷ جلدی، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
۱۹. مهریزی، مهدی (۱۳۸۵)، زن در تفسیر مخزن العرفان بانو امین اصفهانی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، دوره ۱۷.
۲۰. مؤمنی راد، فهیمه (۱۳۹۳)، پایان نامه بررسی عوامل تحکیم و تشکیل خانواده از دیدگاه چهار مفسر شیعی معاصر، دانشگاه اصفهان، دانشکده اهل بیت (ع).
۲۱. همایونی، علویه (۱۳۸۳)، بانوی ایرانی، اصفهان: گلبهار.
۲۲. وزیري فرد، سید محمدجواد (۱۳۹۵)، «مؤلفه های وفاداری در خانواده در پرتوی معناشناسی میثاق غلیظ در قرآن و تفاسیر»، مجله علمی-پژوهشی پژوهش های تفسیر تطبیقی، دوره ۲، ش ۴.
24. Hsieh, Hsiu-Fang, Sata E (2005), "Three Apptoaches to Content Analysis", Qualitative Heaith Research, vol. 15, N. 9.
25. Yanzhang (2006), "content analysis (qualitative, thematic)", in: <http://www.ils.unc.edu/yanz/content20%analysis>.